

ПРАВО НА ДОСТУП ДО СУДУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE RIGHT OF ACCESS TO COURT IN INTERPRETATION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Светлічна С.Ю., студентка I курсу магістратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Право на доступ до суду є невід'ємною складовою частиною справедливого судового розгляду, який має бути достатньо гарантованим для забезпечення верховенства права в демократичному суспільстві.

Статтю присвячено дослідженню права на доступ до суду в інтерпретації Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено співвідношенню права на доступ до суду із правом на справедливий судовий розгляд, гарантованим статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Хоча право на доступ до суду прямо не визначене Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод, у практиці Європейського суду з прав людини воно вперше знайшло своє відображення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*). Шляхом використання змістовного підходу проаналізовано такі основні складники права на доступ до суду, як змога подати позов та отримати судові рішення щодо нього, остаточність судового рішення та вчасне його виконання. У статті розглядаються інституційні вимоги до суду з позиції його автономного тлумачення.

Регулювання доступу до суду належить до компетенції держав і може бути обмежене, однак такі обмеження мають бути передбачені національним законодавством. З огляду на те, що право на доступ до суду не є абсолютним, Європейський суд із прав людини, оцінюючи порушення цього права Високими Договірними Сторонами, застосовує принцип пропорційності з метою визначення того, чи застосовані обмеження не зменшили для заявника можливості доступу до суду та не ускладнили йому цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті права, чи існувала легітимна мета, чи була дотримана розумна пропорційність між застосованими засобами і легітимною метою.

Ключові слова: Європейський суд із прав людини, право на доступ до суду, право на справедливий суд, доступ до правосуддя, Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод.

The right to access to court is an integral part of a fair trial and should be sufficiently guaranteed to ensure the rule of law in a democratic society.

The article is devoted to the study of the right to access to the court in the interpretation of the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the interrelation of the right to access to the court with the right to a fair trial, guaranteed by Article 6 of the European Convention on Human Rights, and access to justice. Although the access to the court is not expressly defined in the European Convention on Human Rights, in the practice of the European Court of Human Rights, as a source and conclusive proof of interpretation of its norms, it was first reflected in the case of *Golder v. the United Kingdom*. By using a substantive approach, there are analyzed such main components of the right to access to the court as the right to have a claim before a court and obtain a judgement, the finality of the court decision and its timely enforcing. The article considers institutional requirements to the court from the position of autonomous interpretation.

Regulation of access to the court falls within the competence of states and may be limited, but such restrictions should be provided in the national law. Taking into account the fact that the right to access to the court is not absolute, the European Court of Human Rights, assessing the violation of this right by the High Contracting Parties, applies the principle of proportionality in order to determine whether the limitations applied restrict the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired; whether there is a legitimate aim and if there is a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved.

Key words: European Court of Human Rights, right to access to court, right to a fair trial, access to justice, European Convention on Human Rights.

Насамперед вважаємо за необхідне визначити співвідношення права на доступ до суду з правом на справедливий судовий розгляд та доступом до правосуддя.

У науковій літературі прийнято вважати, що найзагальнішим поняттям є доступ до правосуддя. Проблема доступності правосуддя розпочали досліджувати в Європі в межах руху «Доступ до правосуддя», який виник у 60-х рр. XX ст. Початок цьому руху поклала фундаментальна публікація за редакцією М. Капеллетті й Б. Гарта «Access to Justice: The Newest Wave in the World Movement to Make Rights Effective» (1978 р.) [1].

Автори звернули увагу на те, що під час формування концепції доступу до правосуддя у буржуазних країнах XVIII–XIX ст. основною ідеєю було забезпечення формального права звернутися до суду. Тоді вважалося, що, оскільки право на доступ до суду є природним правом людини, воно не потребує позитивних дій держави для його захисту. Держава не турбувалася про звільнення від юридичної бідності – нездатності багатьох людей повною мірою користатися можливостями права та правових інституцій. З часом стало зрозуміло, що є багато факторів, які впливають на реальність існування ефективної юридичної системи, і виникає необхідність практичного, ефективного доступу до правосуддя. М. Капеллетті та Б. Гарт довели, що ефективний доступ до правосуддя

досяжний, якщо для сторін створюються умови повної «рівності інструментів», тобто коли кінцевий результат залежить тільки від юридичних переваг тієї чи іншої позиції сторін у справі і не пов'язується з відмінностями, які є тут побічними [2, с. 31–32].

Як зауважує Н.Ю. Сакара, досліджуючи історичний розвиток цієї проблеми в межах руху «Доступ до правосуддя», недоступність правосуддя пов'язувалась, по-перше, з перешкодами матеріального характеру, які не дають змогу бідним верствам населення звернутися за захистом своїх прав до суду (високі судові витрати, неможливість звернення за допомогою до адвоката тощо), по-друге, з відсутністю спеціальних процедур, які б давали змогу ефективно захищати права та інтереси не окремої особи, а певної групи, колективу, яких неможливо персоніфікувати на момент порушення справи в суді, по-третє, зі складністю, дорожнечю судочинства та дуже повільним розглядом справ у судах, необхідністю спрощення цивільного судочинства, введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ [3, с. 14].

Норми міжнародного права також зобов'язують держави гарантувати право кожної особи на звернення до суду (або за певних обставин до альтернативного органу вирішення спорів) із метою отримання юридичного захисту, якщо права особи були порушені. Право на доступ до

правосуддя в межах Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція, ЄКПЛ) охоплює право на справедливий судовий розгляд згідно зі ст. 6 і право на ефективний засіб юридичного захисту, що передбачене ст. 13.

Доступ до правосуддя дає змогу особам захистити себе від порушення їх прав, відшкодувати шкоду, забезпечити відповідальність виконавчої влади та здійснювати свій захист у кримінальних справах. Це важливий елемент верховенства права, що наскрізно присутній у різних галузях права. Науковці зазначають, що доступ до правосуддя є як процесом, так і метою та має вирішальне значення для осіб, які прагнуть скористатися іншими процесуальними і матеріальними правами [4, с. 16], з чим не можна погодитися.

Отже, у складі права на доступ до правосуддя як елемента верховенства права існує такий компонент, як право на справедливий судовий розгляд.

На нашу думку, у світлі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачене ст. 6 право на справедливий суд (*right to a fair trial*) є синонімом до права на справедливий судовий розгляд. Право на доступ до суду прямо не закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, а походить завдяки її еволюційному тлумаченню у практиці Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). Під час вирішення справи «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*) від 21 січня 1975 р. ЄСПЛ вперше дійшов висновку, що сама конструкція ст. 6 Конвенції була б безглуздою та неефективною, якби вона не захищала право на те, що справа взагалі буде розглядатися. У рішенні за наслідками розгляду цієї справи ЄСПЛ закріпив правило про те, що п. 1 ст. 6 Конвенції містить невід’ємне право особи на доступ до суду.

Європейський суд із прав людини у своїй прецедентній практиці неодноразово встановлював, що п. 1 ст. 6 гарантує кожному право подавати до суду позов, що стосується його цивільних прав та обов’язків. Таким чином, «право на суд», з якого випливає право доступу до суду, тобто право порушувати провадження в суді в цивільних справах, становить лише один аспект; однак це є той аспект, який дійсно робить можливим використання подальших гарантій, закладених у п. 1 ст. 6. Такі характеристики судового провадження, як справедливість, відкритість та невідкладність, насправді не мають жодної цінності, якщо таке провадження передусім не порушено. І в цивільних справах навряд чи можна уявити верховенство права без змоги мати доступ до суду [5].

Щоб право на доступ до суду було «практичним та ефективним», а не «теоретичним чи ілюзорним» [6], ЄСПЛ розробив такі структурні елементи: доступ до суду через можливість подати позов та отримати судові рішення щодо нього; остаточність судових рішень; вчасне виконання остаточних рішень суду.

По-перше, п. 1 ст. 6 гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов’язків [7].

Як зазначає Т.А. Цувіна, від самого початку право на доступ до суду розглядалося як право ініціювати розгляд справи в суді, і, відповідно, його порушенням визнавалися ситуації, які унеможливили такі розгляд або перегляд справи, зокрема, якщо справа не могла бути розглянута через виключення певних справ з юрисдикції суду, неможливість порушення справи через відсутність коштів для сплати судового збору, неможливість порушити провадження у справі через складність процедури й відсутність безоплатної правової допомоги тощо. Водночас далі зазначене право стали тлумачити не тільки як змогу порушити справу в суді, а і як право на розгляд справи, відповідно до чого порушенням права на доступ до суду визнавалися випадки, коли особа, провадження в справі якої було відкрито, не могла домогтися фактичного розгляду такої справи й ухвалення рішення [8, с. 60–61].

По-друге, розгляд справи має завершитись винесенням остаточного і обов’язкового для виконання судового рішення. У справі *Brumărescu v. Romania* ЄСПЛ визнав, що право на справедливий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, має тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який вимагає, *inter alia*, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву [9].

По-третє, остаточне судові рішення має бути вчасно виконаним. У справі *Hornsby v. Greece* ЄСПЛ визнав, що право на доступ до суду було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судові рішення, яке має обов’язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, і водночас не передбачала виконання судових рішень. Якщо вбачати у ст. 6 тільки проголошення доступу до судового органу та права на судові провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який Договірні держави зобов’язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію [10]. У зазначеній справі ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 ЄКПЛ з огляду на те, що, ухилившись понад п’ять років від вжиття необхідних заходів для виконання остаточного і обов’язкового судового рішення, грецькі державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 Конвенції його корисної дії.

Європейський суд із прав людини займає позицію, згідно з якою органи державної влади не можуть довільно посилаються на відсутність коштів як на виправдання невиконання судових рішень, водночас за виняткових обставин може бути виправдана затримка у виконанні рішень, проте вона не має бути такою, що позбавляє сутності право, яке захищається п. 1 ст. 6 Конвенції [11].

Варто зазначити, що ЄСПЛ розуміє поняття «суд» не тільки як державну інституцію в класичному розумінні, а виходить із власного автономного тлумачення незалежно від того, яке розуміння покладено в таке поняття в національних правопорядках.

Згідно з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ суд, що розглядає справу, має бути створеним відповідно до закону. Термін «закон» у розумінні п. 1 ст. 6 охоплює, зокрема, законодавство, що регулює встановлення і компетенцію судових органів, а також будь-яке інше положення національного законодавства, яке в разі його порушення призведе до незаконності участі одного або кількох суддів у розгляді справи (рішення у справі «Горгіладзе проти Грузії» (*Gorgiladze v. Georgia*) від 20 жовтня 2009 р.). Вираз «створений відповідно до закону» охоплює не тільки правову підставу самого існування «суду», а й виконання «судом» конкретних правил, які регулюють його діяльність, і визначення складу суду в кожному випадку. Тому право на суд, створений відповідно до закону, як структурний елемент права на справедливий суд, що передбачене ст. 6 ЄКПЛ, має дві складові частини: організаційну (організація судової системи має регулюватися законами в їх буквальному значенні) та юрисдикційну (суд має діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції) [12, с. 167].

Суд або трибунал визначається практикою ЄСПЛ у субстантивному (змістовному) сенсі за судовими функціями, які визначені його компетенцією на основі норм права, та шляхом здійснення провадження в передбаченому законом порядку. «Суд, встановлений законом» також має відповідати вимогам незалежності, зокрема, від виконавчої влади, неупередженості, тривалості строків перебування на посаді, гарантіям, що забезпечуються судовою процедурою, зокрема тим, які втілені у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [13].

У рішенні *Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland* ЄСПЛ уточнив сферу застосування та значення, яке слід надати поняттю «суд, встановлений законом», і проаналізував його взаємозв'язок з іншими інституційними вимогами, зокрема, з незалежністю та неупередженістю. ЄСПЛ визначив порядок тлумачення кожної складової частини поняття «суд, встановлений законом».

«Суд», окрім того, що характеризується у змістовному значенні за судовими функціями і має відповідати, зокрема, вимогам незалежності, неупередженості, терміну перебування суддів на посаді тощо, має складатись із суддів, обраних на підставі їхніх професійних якостей, тобто таких суддів, які відповідають вимогам технічної компетентності та моральної доброчесності з метою здійснення правосуддя в державі, в якій діє принцип верховенства права. На думку ЄСПЛ, такий добір не тільки забезпечує спроможність судового органу у відправленні правосуддя, але й має вирішальне значення з позиції забезпечення довіри суспільства до судової влади та слугує додатковою гарантією особистої незалежності суддів.

Розглядаючи термін «встановлений», Велика Палата ЄСПЛ підкреслила, що згідно з прецедентною практикою Суду фраза «встановлений законом» охоплює не тільки правову основу самого існування судового органу, але і відповідність конкретним нормам, які регулюють його діяльність та склад суду в кожному конкретному випадку.

Крім того, складова частина поняття «законом» призначена для з'ясування того, чи мав суд, який розглядає справу, нормативну основу в національному праві та чи відповідали вимоги, які висуваються національним правом, конституції та функціонуванню цього суду.

З урахуванням наведеного Велика Палата ЄСПЛ розробила трискладовий тест, що має застосовуватися з метою оцінки того, чи було порушено право на «суд, встановлений законом», з огляду на об'єкт та мету цього поняття.

- i. Чи було явне порушення національного законодавства (що регулює призначення суддів)?
- ii. Чи стосуються порушення національного законодавства основоположних норм, що регулюють процедуру призначення суддів?
- iii. Чи були ефективно розглянуті скарги, які стосуються права на «суд, встановлений законом», національними судами та усунені відповідні порушення?

Тобто в принципі має бути явне порушення національного законодавства у процедурі призначення суддів. Однак його відсутність не виключає порушення, оскільки процедура, яка здавалася б відповідною вимогам, може привести до результатів, несумісних із вищезазначеними об'єктом та метою.

Крім того, лише ті порушення, які стосуються основоположних норм у процедурі призначення суддів, скоріше за все призведуть до порушення: наприклад, призначення суддею особи, яка не відповідала певним критеріям добору, або порушень, які можуть іншим чином поставити під загрозу мету та дію вимоги «встановленого законом». Таким чином, порушення суто технічного характеру не перевищують встановленого порогу.

Варто зауважити, що перегляд національними судами правових наслідків порушення національних норм, які регулюють призначення суддів, має бути проведений на основі відповідних стандартів Конвенції. Зокрема, необхідно забезпечити справедливий та пропорційний баланс для визначення того, чи була наявна нагальна потреба істотного та імперативного характеру, що виправдовувала відступ від принципів правової визначеності та незмінності суддів залежно від конкретних обставин справи [14].

Також у контексті п. 1 ст. 6 розгляд справи має забезпечувати «визначення судом проблем у спорі» [15]. Суд не обов'язково має бути судом загальної юрисдикції за стандартним механізмом судочинства в державі, а може бути призначений для вирішення справ, що розглядаються поза межами звичайної судової системи [16].

Прикладом визнання судом несудових у класичному розумінні органів може слугувати справа «Компанія «Регент» проти України», в котрій ЄСПЛ встановив, що слово «суд» у п. 1 ст. 6 Конвенції не обов'язково має розумітися як суд класичного виду, інтегрований у стандартну судову систему держави, і вважав, що МКА при Торгово-промисловій палаті України був «судом, встановленим законом», що діяв відповідно до Закону України «Про Міжнародний комерційний арбітраж» від 1994 року, а також внутрішніх процесуальних правил [17]. ЄСПЛ неодноразово визнавав судами в контексті ст. 6 Конвенції національні конституційні суди (*Croatian Golf Federation v. Croatia*; *Polyakh and Others v. Ukraine*, *Ruiz-Mateos v. Spain* тощо).

Заради реалізації права на доступ до суду суд має відповідати таким інституційним вимогам, як незалежність і безсторонність. ЄСПЛ у своїй практиці розробив такі критерії незалежного суду: спосіб призначення, тривалість мандату його членів, існування захисту від зовнішнього тиску, наявність чи відсутність видимості незалежності [18]. Суд має бути незалежним від органів законодавчої і виконавчої влади [19], а також від сторін [20].

Безсторонність (неупередженість) як інституційна вимога до суду означає відсутність упередження або наперед встановленої думки і може оцінюватись за суб'єктивним та об'єктивним критерієм: суб'єктивний критерій передбачає встановлення наявності або відсутності переконання чи особистого інтересу судді в певній справі, а об'єктивний – існування достатніх гарантій, що виключають будь-які правомірні сумніви щодо безсторонності [21].

Право на доступ до суду не є абсолютним і може бути обмежене в передбаченому законом порядку, адже воно за своєю природою потребує регулювання державою.

У таких випадках ЄСПЛ застосовує тест на пропорційність для переконання у тому, що застосовані обмеження не зменшили для заявника можливості доступу до суду та не ускладнили йому цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права. У цьому контексті ЄСПЛ займає позицію, відповідно до якої обмеження в доступі до суду має переслідувати законну мету, має існувати розумна пропорційність між застосованими засобами і легітимною метою [6].

Отже, право на доступ до суду як невід'ємний аспект права на справедливий судовий розгляд є багатограним і сформульованим у практиці Європейського суду з прав людини. Воно має бути «практичним та ефективним», а не «теоретичним чи ілюзорним», має розглядатися крізь призму інституційних вимог.

На підставі аналізу положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV в редакції від 02.12.2012 р. можна зробити висновок, що в Україні Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права застосовують суди в процесі розгляду справ, а також Орган представництва – у сфері законодавства, а міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за дотриманням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Суду. Як бачимо, сфера дії цього закону не поширюється на всі органи, які можуть вважатися «судом, встановленим законом» у розумінні Європейського суду з прав людини, як, наприклад, на Вищу раду правосуддя, яка є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування.

Проблема неузгодженості сфери застосування Конвенції та практики ЄСПЛ у національному правопорядку зі сферою поширення Європейським судом із прав людини п. 1 ст. 6 створює потенційну можливість звернення особи в разі порушення її права на доступ до суду і справедли-

вого судового розгляду адміністративним або іншим органом, який визнається судом у практиці ЄСПЛ. З огляду на це вважаємо доречним врегулювання зазначеної колізії на законодавчому рівні.

Право на доступ до суду належить до категорії неабсолютних прав і може бути обмеженим, якщо такі обмеження відповідають принципу і тесту на пропорційність, розробленим ЄСПЛ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bryant G. Garth, Mauro Cappelletti. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2140&context=facpub> (дата звернення: 19.03.2021).
2. Харитоновна О.В. Domestic violence and women's access to justice: legal barriers. Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine. 2020. Vol. 1, no. 13. P. 29–60. URL: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2020.13.204746> (date of access: 19.03.2021).
3. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Sakara_2010.pdf (дата звернення: 19.03.2021)
4. FRA, Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя (Publications Office of the EU 2016). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_UKR.pdf (дата звернення: 19.03.2021)
5. Golder v. United Kingdom. № 4451/70. 21 February 1975. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.
6. Zubac v. Croatia. № 40160/12. 5 April 2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["CASE%20OF%20ZUBAC%20v.%20CROATIA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-181821"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
7. Roche v. the United Kingdom. № 32555/96. 19 October 2005. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Roche%20v.%20the%20United%20Kingdom"\],"languageisocode":\["ENG"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-70662"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
8. Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Entrepreneurship, *Economy and Law*. 2020. № 4. С. 60–69. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.10> (дата звернення: 20.03.2021).
9. Brumărescu v. Romania. №28342/95. 28 October 1999. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["BRUMĂRESCU%20v.%20ROMANIA"\],"languageisocode":\["ENG"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58337"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
10. Hornsby v. Greece. № 18357/91. 19 March 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#top
11. Romashov v. Ukraine. № 67534/01. 27 July 2004. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["CASE%20OF%20ROMASHOV%20v.%20UKRAINE"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-61946"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
12. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компендіум / О.В. Сердюк, Ю.В. Щокін, І.В. Яковюк та ін. Харків : Право, 2017. 374 с.
13. Cyprus v. Turkey. № 25781/94. 10 May 2001. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-59454"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
14. Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland. № 26374/18. 1 December 2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-206582"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
15. Benthem v. the Netherlands. № 8848/80. 23 October 1985. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57436"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
16. Rolf Gustafson v. Sweden. № 23196/94. 1 July 1997. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58051"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
17. Компанія «Регент» проти України. № 773/03. 3 квітня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_426#Text
18. Findlay v. the United Kingdom. № 22107/93. 25 February 1997. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58016"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
19. Beaumartin v. France. № 15287/89. 24 November 1994. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57898"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
20. Sramek v. Austria. № 8790/79. 22 October 1984. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57581"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
21. Kyprianou v. Cyprus. № 73797/01. 15 December 2005. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-71671"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)